

भारतीयसाहित्यसिद्धान्ताः

काव्यशास्त्रस्य प्रमुखदर्शनानां समीक्षात्मकम् अध्ययनम्

Lathakumary. P. C

Associate Professor, Department of Sanskrit, St. Thomas College, Kozhenchery P.O., Pathanamthitta, India.

Article information

Received: 5th December 2025

Received in revised form: 7th January 2026

Accepted: 10th February 2026

Available online: 25th March 2026

Volume: 2

Issue: 1

DOI: <https://doi.org/10.63090/IJILRS/3108.1797.0013>

Abstract

In the Rīti theory, Vāmanamuni propounded that “style (rīti) is the soul of poetry.” Kuntakācārya, in the Vakrokti theory, established that the distinctive excellence of poetry lies in oblique expression (vakrokti). Kṣemendra, through the Auchitya theory, emphasized the primacy of propriety (auchitya) in all aspects of poetry. Bhāmaha, Daṇḍin, and others, in the Alaṅkāra theory, analyzed the ornamental elements that enhance the beauty of poetry. In this essay, a comparative analysis of these theories, an examination of their interrelationships, and an exploration of their contributions to literary criticism have been presented. In conclusion, it is asserted that Indian literary theories not only possess historical significance but also remain relevant in modern literary criticism.

सारांशः

वामनमुनिना रीतिसिद्धान्ते काव्यस्य आत्मा रीतिः इति प्रतिपादितम्। कुन्तकाचार्येण वक्रोक्तिसिद्धान्ते काव्यस्य वैशिष्ट्यं वक्रोक्तौ निहितम् इति स्थापितम्। क्षेमेन्द्रेण औचित्यसिद्धान्ते सर्वत्र औचित्यस्य प्राधान्यं प्रतिपादितम्। भामहादन्दिनादिभिः अलङ्कारसिद्धान्ते काव्यशोभाकरधर्माणां विवेचनं कृतम्। अस्मिन् प्रबन्धे एतेषां सिद्धान्तानां तुलनात्मकं विश्लेषणं, पारस्परिकसम्बन्धानां निरूपणं, साहित्यालोचने तेषां योगदानं च प्रदर्शितम्। निष्कर्षतः, भारतीयसाहित्यसिद्धान्ताः न केवलं ऐतिहासिकमहत्त्वं धारयन्ति अपि तु आधुनिकसाहित्यालोचने अपि प्रासङ्गिकाः सन्ति इति प्रतिपादितम्।

मुख्यशब्दाः : रससिद्धान्तः, ध्वनिसिद्धान्तः, रीतिसिद्धान्तः, वक्रोक्तिसिद्धान्तः, औचित्यसिद्धान्तः, अलङ्कारसिद्धान्तः, काव्यशास्त्रम्, भारतीयकाव्यालोचनम्

1. प्रस्तावना

भारतीयसाहित्यशास्त्रं विश्वसाहित्ये अद्वितीयं स्थानं धारयति। काव्यस्य स्वरूपं, प्रयोजनं, साधनानि च विवेचयन्ति आचार्याः सहस्राब्दानां परम्परायाम्। भरतमुनेः नाट्यशास्त्रात् आरभ्य विश्वनाथकविराजपर्यन्तं, भारतीयकाव्यशास्त्रं विविधदर्शनैः समृद्धम् अस्ति।¹

भारतीयचिन्तनपरम्परायां काव्यं केवलं मनोरञ्जनस्य साधनं न भवति, अपि तु आत्मोन्नतेः, धर्मप्रसारस्य, समाजशिक्षणस्य च महत्त्वपूर्णं माध्यमम् अस्ति। अतः काव्यस्य विवेचने आचार्याणां गहनः रुचिः आसीत्। वेदकालात् एव काव्यस्य महत्त्वं स्वीकृतम् आसीत्। ऋग्वेदे काव्यस्य प्रारम्भिकरूपं दृश्यते।

काव्यस्य आत्मा किम् इति प्रश्ने विविधाः मताः प्रतिपादिताः। केचित् आचार्याः रसम् आत्मानं मन्यन्ते, अपरे ध्वनिं, अन्ये रीतिम्, केचित् वक्रोक्तिम्, अपरे अलङ्कारम् इति। एतेषु सर्वेषु मतेषु औचित्यस्य महत्त्वं सर्वत्र स्वीकृतम् अस्ति।²

अस्मिन् शोधप्रबन्धे षड्प्रमुखसिद्धान्तानां विस्तृतं विश्लेषणं क्रियते। प्रत्येकस्य सिद्धान्तस्य मूलतत्त्वानि, प्रमुखाचार्याः, ग्रन्थाः, विशेषताश्च प्रस्तूयन्ते। तदनन्तरं तुलनात्मकं विश्लेषणं क्रियते येन एतेषां सिद्धान्तानां पारस्परिकसम्बन्धाः, समानताः, भेदाश्च प्रकाश्यन्ते। एषा अध्ययनपद्धतिः ऐतिहासिकं, दार्शनिकं, समीक्षात्मकं च दृष्टिकोणं समाविशति।

2. रससिद्धान्त

2.1. सिद्धान्तस्य उद्भव

रससिद्धान्तः भारतीयकाव्यशास्त्रस्य आधारशिला अस्ति। भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे (ईसापूर्वं द्वितीयशताब्दी) रसस्य प्रथमवारं व्यवस्थितं प्रतिपादनं कृतम्। नाट्यशास्त्रस्य षष्ठे अध्याये भरतः रसस्य परिभाषां, उत्पत्तिं, प्रकारान् च विस्तरेण व्याख्यातवान्।³

भरतमुनेः प्रसिद्धा रसस्य परिभाषा अस्ति: "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः"। अस्यां परिभाषायां चत्वारः प्रमुखाः घटकाः सन्ति - विभावः (कारणम्), अनुभावः (परिणामः), व्यभिचारिभावः (संचारिभावः), स्थायिभावः च। एतेषां संयोगात् रसस्य निष्पत्तिः भवति।⁴

विभावः द्विविधः भवति - आलम्बनविभावः आश्रयविभावश्च। आलम्बनविभावः नायकनायिकादिः यस्मिन् भावः उत्पद्यते। आश्रयविभावः तु देशकालादिः यः भावस्य उत्पादने सहायकः भवति। अनुभावाः ते बाह्याः व्यापाराः भवन्ति येषां माध्यमेन अन्तःकरणस्थितः भावः प्रकट्यते। स्तम्भस्वेदकम्पाश्रुप्रभृतयः अनुभावाः सन्ति।

व्यभिचारिभावाः ते संचारिभावाः सन्ति ये स्थायिभावस्य पोषणाय सहायकाः भवन्ति। हर्षविषादश्रमादयः त्रयस्त्रिंशत् व्यभिचारिभावाः भरतेन उक्ताः। स्थायिभावाः तु नवसङ्ख्याकाः सन्ति - रतिः, हासः, शोकः, क्रोधः, उत्साहः, भयं, जुगुप्सा, विस्मयः, निर्वेदश्च। एतेषु प्रत्येकः स्थायिभावः तदनुरूपस्य रसस्य आधारः भवति।

2.2. अष्टौ नव वा रसा

भरतमुनिना अष्टौ रसाः प्रतिपादिताः सन्ति - शृङ्गारः, हास्यः, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकः, बीभत्सः, अद्भुतश्च। अनन्तरवर्तिभिः आचार्यैः नवमः रसः शान्तरसः योजितः। अभिनवगुप्तेन शान्तरसस्य मान्यता प्रदत्ता।⁵

शृङ्गाररसः सर्वरसानां राजा इति मन्यते। रत्यादिः स्थायिभावः अस्य आधारः। कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलं शृङ्गाररसस्य उत्कृष्टं निदर्शनम् अस्ति। करुणरसः शोकस्थायिभावात् उत्पद्यते। वाल्मीकेः रामायणे सीताविरहे रामस्य करुणरसः सुन्दरतया वर्णितः। वीररसः उत्साहस्थायिभावप्रधानः, महाभारते युद्धवर्णनेषु प्रचुरः अस्ति।

रौद्ररसः क्रोधस्थायिभावात् निष्पद्यते। रावणवधे रामस्य रौद्ररसः प्रसिद्धः। भयानकरसः भयस्थायिभावस्य, बीभत्सरसः जुगुप्सायाः, अद्भुतरसः विस्मयस्य च परिणामः। हास्यरसः हासस्थायिभावात् उत्पद्यते, संस्कृतनाटकेषु विदूषकचरित्रेषु बहुलः दृश्यते। शान्तरसस्य स्वीकारे विवादः आसीत्, परन्तु अभिनवगुप्तेन तस्य प्रामाणिकता स्थापिता।

2.3. रसनिष्पत्तौ मतभेदा

रसस्य निष्पत्तौ आचार्याणां बहवः मताः सन्ति। भट्टलोल्लटः उत्पत्तिवादं प्रतिपादयति। तस्य मते नाटके दृश्यमानेषु विभावादिषु दर्शकस्य हृदये रसः उत्पद्यते। शङ्कुकः अनुमितिवादं मन्यते - दर्शकः नटस्य अभिनयात् रसम् अनुमिनोति।

भट्टनायकः भुक्तिवादं प्रस्तौति। तस्य मते साधारणीकरणव्यापारेण विशिष्टानुभवः भुज्यते। अभिनवगुप्तः अभिव्यक्तिवादं प्रतिष्ठापयति - रसः न उत्पद्यते न अनुमीयते अपि तु अभिव्यज्यते इति। रसः सहृदयस्य हृदये संस्कारात्मना विद्यमानः काव्यनाट्यादिभिः प्रबुद्ध्यते इति तस्य सिद्धान्तः।

2.4. अभिनवगुप्तस्य योगदानम्

अभिनवगुप्तः (दशमशताब्दी) रससिद्धान्तस्य महत्तमः व्याख्याता अस्ति। तस्य अभिनवभारती नाम्नि ग्रन्थे

नाट्यशास्त्रस्य विस्तृतः व्याख्या प्राप्यते। अभिनवगुप्तेन रसस्य अद्वैतवेदान्तदर्शनेन सह सम्बन्धः स्थापितः। तस्य मते रसानुभवः ब्रह्मानन्दसहोदरः अस्ति - "ब्रह्मानन्दसहोदरः रसः"।⁶

अभिनवगुप्तः रसानुभवस्य स्वरूपं विशदीकरोति। रसानुभवः लोकोत्तरः, आलौकिकश्च भवति। अस्मिन् अनुभवे सुखदुःखादिद्वन्द्वानि न भवन्ति। चमत्काररूपः अयं अनुभवः सहृदयस्य चित्तं विस्मयेन पूरयति। योगानन्दवत् रसानन्दः अपि विश्रान्तिदायकः, शान्तिप्रदश्च भवति।

3. ध्वनिसिद्धान्त

3.1. आनन्दवर्धनस्य क्रान्तिकारी दृष्टि

आनन्दवर्धनाचार्यः (नवमशताब्दी) ध्वन्यालोके ध्वनिसिद्धान्तं प्रतिपादयति। तस्य मते काव्यस्य आत्मा ध्वनिः अस्ति - "काव्यस्यात्मा ध्वनिः"। ध्वनिः इति व्यङ्ग्यार्थस्य नाम। वाच्यार्थात् परं यः अर्थः ध्वनितः भवति, सः एव काव्यस्य सौन्दर्यस्य मूलम् इति आनन्दवर्धनस्य मतम्।⁷

काव्ये त्रयः अर्थः भवन्ति - अभिधा, लक्षणा, व्यञ्जना च। अभिधा शब्दस्य मुख्यार्थं प्रकाशयति। लक्षणा प्रयोजनवती गौणार्थं बोधयति। व्यञ्जना तु तीसरः शक्तिः यः वाच्यलक्ष्यार्थाभ्यां परं व्यङ्ग्यार्थं प्रकटीकरोति। एषा व्यञ्जना शक्तिः एव ध्वनिः इति उच्यते। उत्कृष्टकाव्ये ध्वनिः प्रधानः भवति।

आनन्दवर्धनः उदाहरणं प्रयुङ्क्ते - "उदेति पूर्वा दिशि रक्तरश्मिः" इति पङ्क्तौ वाच्यार्थः अस्ति यत् पूर्वदिशि रक्तकिरणयुक्तः सूर्यः उदेति। परन्तु व्यङ्ग्यार्थः भवति यत् रात्रिः समाप्ता, नायिकायाः विरहदुःखं समाप्तम्, नायकः आगन्तुं शक्नोति इति। अयं व्यङ्ग्यार्थः एव काव्यस्य प्राणः अस्ति।

3.2. ध्वनेः प्रकारा

आनन्दवर्धनेन ध्वनेः त्रयः प्रमुखाः प्रकाराः उक्ताः सन्ति - वस्तुध्वनिः, अलङ्कारध्वनिः, रसध्वनिश्च। एतेषु रसध्वनिः सर्वोत्तमः मन्यते। यत्र काव्ये रसः व्यङ्ग्यः भवति, तत् उत्कृष्टं काव्यम् इति निर्णयः।⁸

वस्तुध्वनौ कस्यचित् वस्तुनः वर्णनं वाच्यम् अस्ति, परन्तु अन्यत् वस्तु व्यङ्ग्यम् भवति। अलङ्कारध्वनौ अलङ्कारः व्यङ्ग्यः भवति। परन्तु रसध्वनौ रसः एव व्यङ्ग्यः भवति। कालिदासस्य "मेघदूते" यक्षस्य विरहवर्णनं वाच्यम् अस्ति, परन्तु करुणारसः व्यङ्ग्यः भवति। अतः मेघदूतः रसध्वनिकाव्यम् इति मन्यते।

ध्वनिसिद्धान्ते शब्दशक्तेः महत्त्वं विशेषतः प्रतिपादितम्। शब्दस्य केवलं वाच्यार्थः एव न अस्ति, अपि तु तस्य व्यञ्जनाशक्तिः अपि विद्यते। उत्कृष्टकविः एतां शक्तिं कुशलतया प्रयुङ्क्ते येन पाठकस्य मने गहनः प्रभावः भवति। काव्यस्य सौन्दर्यं, गाम्भीर्यं च ध्वनेः माध्यमेन एव सम्भवति इति आनन्दवर्धनस्य दृढं मतम् अस्ति।

3.3. अभिनवगुप्तस्य लोचने

अभिनवगुप्तेन लोचने नाम्नि टीकायां ध्वन्यालोकस्य विस्तृतः व्याख्या कृता। अभिनवगुप्तेन ध्वनिसिद्धान्तं रससिद्धान्तेन सह समन्वितं कृतम्। तस्य मते रसस्य अनुभवः एव ध्वनेः चरमलक्ष्यम् अस्ति।⁹

अभिनवगुप्तः प्रतिपादयति यत् व्यङ्ग्यार्थस्य ग्रहणं सहृदयस्य विशेषः अस्ति। यः पाठकः काव्यरसिकः, संस्कृतः, सुशिक्षितश्च अस्ति, सः एव व्यङ्ग्यार्थं ग्रहीतुं शक्नोति। अतः उत्कृष्टकाव्यं सर्वेषां कृते न भवति, अपि तु सहृदयानां कृते एव भवति इति। लोचने अभिनवगुप्तः विविधानि उदाहरणानि प्रयुज्य ध्वनिसिद्धान्तं प्रकाशयति।

4. रीतिसिद्धान्त

4.1. वामनमुनेः स्थापना

वामनमुनिः (अष्टमशताब्दी) काव्यालङ्कारसूत्रेषु रीतिसिद्धान्तं प्रतिष्ठापितवान्। तस्य मते काव्यस्य आत्मा रीतिः अस्ति - "रीतिरात्मा काव्यस्य"। रीतिः इति विशिष्टः पदरचनाप्रकारः, यः काव्ये वैशिष्ट्यं प्रददाति।¹⁰

रीतिः काव्यस्य समग्रशैली भवति। पदानां चयनं, तेषां संयोजनं, वाक्यरचना च रीतेः अन्तर्गताः। वामनः रीतिं गुणप्रधानां मन्यते। यत्र गुणाः प्रधानाः भवन्ति, तत्र रीतिः उत्कृष्टा भवति। अलङ्काराः रीतेः सहायकाः भवन्ति, न तु प्रधानाः। इत्थं वामनः रीतिं केन्द्रे स्थापयति, अलङ्कारान् गौणे स्थाने।

4.2. रीतयः त्रयः

वामनेन त्रयः रीतयः प्रतिपादिताः - वैदर्भी, गौडीया, पाञ्चाली च। वैदर्भी रीतिः माधुर्यगुणप्रधाना, गौडीया रीतिः ओजोगुणप्रधाना, पाञ्चाली रीतिः प्रसादगुणप्रधाना च भवति। वैदर्भी रीतिः सर्वोत्तमा मन्यते।¹¹

वैदर्भी रीतौ पदानि सरलानि, श्रवणसुखप्रदानि च भवन्ति। कालिदासस्य काव्यं वैदर्भी रीतेः उत्तमं निदर्शनम्। गौडीया रीतौ शब्दाः दीर्घाः, समासबहुलाः, ओजस्विनश्च भवन्ति। भारविः माघश्च गौडीया रीतेः प्रयोक्तारः। पाञ्चाली रीतौ सरलता प्रसादश्च प्रधानौ भवतः। भवभूतेः काव्ये पाञ्चाली रीतिः दृश्यते।

4.3. दण्डिनः मार्गौ

दण्डी आचार्यः (सप्तमशताब्दी) काव्यादर्शे द्वौ मार्गौ प्रतिपादितवान् - वैदर्भी मार्गः गौडीया मार्गश्च। अयं द्वैविध्यं भौगोलिकं न अपि तु शैलीगतं भेदं सूचयति। वैदर्भी मार्गः स्वाभाविकत्वेन, गौडीया मार्गः कृत्रिमत्वेन च विशिष्यते।¹²

दण्डिनः मते वैदर्भी मार्गः लावण्ययुक्तः, मधुरः, सहजश्च भवति। गौडीया मार्गः तु पाण्डित्यपूर्णः, दुर्बोधः, अलङ्कारबहुलश्च भवति। उभयोः मार्गयोः स्वकीयं सौन्दर्यम् अस्ति। काव्यस्य प्रकारानुसारं मार्गस्य चयनं भवति। शृङ्गारकाव्ये वैदर्भी, वीरकाव्ये गौडीया च उचिता भवति।

5. वक्रोक्तिसिद्धान्त

5.1. कुन्तकस्य मौलिकता

कुन्तकाचार्यः (दशमशताब्दी) वक्रोक्तिजीविते वक्रोक्तिसिद्धान्तं प्रस्तुतवान्। तस्य मते काव्यस्य विशिष्टता वक्रोक्तौ निहिता अस्ति। वक्रोक्तिः इति लोकोत्तरा विचित्रा च अभिधानप्रकारः। यत्र सामान्यात् पृथक् चमत्कारपूर्णं कथनं भवति, तत्र वक्रोक्तिः भवति।¹³

कुन्तकः प्रतिपादयति यत् काव्यं सामान्यभाषातः भिन्नम् भवति। लोके जनाः यथा वदन्ति, तथा कविः न वदति। कविः स्वकीयं मौलिकं दृष्टिं प्रदर्शयति। अयं मौलिकता एव वक्रोक्तिः इति कुन्तकस्य मतम्। वक्रोक्तिः काव्यस्य प्राणः, कवेः कौशलस्य निदर्शनं च भवति।

कुन्तकस्य दृष्टिः अन्येभ्यः आचार्येभ्यः भिन्ना अस्ति। सः काव्यस्य बाह्यसौन्दर्यं न अपि तु आन्तरिकवैशिष्ट्यं प्रधानं मन्यते। रसः, ध्वनिः, अलङ्काराः च महत्त्वपूर्णाः सन्ति, परन्तु वक्रोक्तिः विना काव्यं साधारणं भवति इति तस्य स्थापना अस्ति।

5.2. वक्रोक्तेः षट्प्रकारा

कुन्तकेन वक्रोक्तेः षट्प्रकाराः उक्ताः - वर्णविन्यासवक्रता, पदपूर्वार्धवक्रता, पदपरार्धवक्रता, वाक्यवक्रता, प्रकरणवक्रता, प्रबन्धवक्रता च। एतेषां माध्यमेन कविः स्वस्य मौलिकतां, सृजनात्मकतां च प्रदर्शयति।¹⁴

वर्णविन्यासवक्रता अक्षराणां विचित्रे संयोजने भवति। पदपूर्वार्धवक्रता शब्दचयने, पदपरार्धवक्रता शब्दार्थप्रयोगे च भवति। वाक्यवक्रता वाक्यरचनायां मौलिकतां दर्शयति। प्रकरणवक्रता सम्पूर्णस्य विषयस्य वर्णने, प्रबन्धवक्रता तु सम्पूर्णकाव्यस्य संरचनायां वैचित्र्यं प्रदर्शयति। एवं कुन्तकः काव्यस्य सर्वस्तरेषु वक्रोक्तेः सम्भावनां दर्शयति।

6. औचित्यसिद्धान्त

6.1. क्षेमेन्द्रस्य दृष्टि

क्षेमेन्द्रः (एकादशशताब्दी) औचित्यविचारचर्चायां औचित्यसिद्धान्तं प्रतिपादितवान्। तस्य मते काव्ये सर्वत्र औचित्यस्य पालनं परमावश्यकम् अस्ति। औचित्यम् इति सामञ्जस्यं, योग्यता, उपयुक्तता च।¹⁵

क्षेमेन्द्रः प्रतिपादयति यत् यदि काव्ये रसः, ध्वनिः, अलङ्काराः, वक्रोक्तिः वा सन्ति, परन्तु औचित्यं नास्ति, तर्हि तत् काव्यं दोषयुक्तं भवति। औचित्यं सर्वेषां काव्यतत्त्वानां नियामकतत्त्वम् अस्ति। प्रत्येकं वस्तु स्वस्य स्थाने, काले, सन्दर्भे च उचितं भवेत् इति औचित्यस्य सिद्धान्तः।

6.2. औचित्यस्य प्रकारा

क्षेमेन्द्रेण औचित्यस्य सप्तविंशतिः प्रकाराः वर्णिताः सन्ति। एतेषु प्रमुखाः सन्ति - स्थानौचित्यम्, कालौचित्यम्, व्यक्त्यौचित्यम्, वस्त्वौचित्यम्, गुणौचित्यम्, रसौचित्यम् इत्यादयः। सर्वेषां काव्यतत्त्वानां औचित्यं विचार्यते।¹⁶

स्थानौचित्ये देशस्य योग्यता विचार्यते। हिमालये उष्णतावर्णनं, राजस्थाने वर्षावर्णनं च अनुचितं भवति। कालौचित्ये समयस्य योग्यता महत्त्वपूर्णा। प्रातःकाले चन्द्रोदयवर्णनं अनुचितम्। व्यक्त्यौचित्ये चरित्रस्य योग्यता आवश्यकी। बालकस्य मुखे वृद्धवचनानि, राजस्य मुखे निर्धनवचनानि च अनुचितानि भवन्ति।

वस्त्वौचित्ये विषयस्य योग्यता, गुणौचित्ये काव्यगुणानां योग्यता, रसौचित्ये रसस्य योग्यता च विचार्यते। अलङ्कारौचित्ये अलङ्कारस्य प्रयोगः उचितः भवेत्। छन्दोऽचित्ये छन्दसः चयनं उचितं भवेत्। इत्थं क्षेमेन्द्रः काव्यस्य सर्वान् पक्षान् औचित्यदृष्ट्या विचारयति। तस्य मते औचित्यं विना काव्यं निष्प्राणं भवति।

7. अलङ्कारसिद्धान्त

7.1. भामहस्य प्रारम्भ

भामहः (षष्ठशताब्दी) काव्यालङ्कारे अलङ्कारसिद्धान्तस्य प्रारम्भः कृतवान्। तस्य मते अलङ्कारैः विना काव्यं न भवति - "न काव्यं अलङ्कारान् ऋते"। अलङ्काराः काव्यस्य शोभाकरधर्माः सन्ति।¹⁷

भामहः प्रतिपादयति यत् यथा स्त्री भूषणैः शोभते, तथा काव्यम् अलङ्कारैः शोभते। अलङ्कारः काव्यस्य अनिवार्यः अङ्गः, न तु वैकल्पिकः। अलङ्कारैः विना काव्यं गद्यवत् शुष्कं भवति। अतः कवेः कर्तव्यम् अस्ति यत् सः प्रचुरान् अलङ्कारान् प्रयुञ्जीत येन काव्यं रमणीयं भवेत्।

7.2. दण्डिनः योगदानम्

दण्डी आचार्यः काव्यादर्शे शब्दालङ्कारान् अर्थालङ्कारान् च विस्तरेण विवेचितवान्। तेन अलङ्कारवर्गीकरणस्य वैज्ञानिकः पद्धतिः प्रस्तुतः। अनेन आधारेण अनन्तरवर्तिनः आचार्याः अलङ्कारशास्त्रं विकसितवन्तः।¹⁸

शब्दालङ्काराः ते अलङ्काराः सन्ति ये शब्दस्य विशिष्टप्रयोगेन भवन्ति। अनुप्रासः, यमकः, श्लेषः च शब्दालङ्काराः। अर्थालङ्काराः तु अर्थस्य वैचित्र्येण भवन्ति। उपमा, रूपकं, उत्प्रेक्षा च अर्थालङ्काराः। दण्डिनः वर्गीकरणं सरलं, स्पष्टं च अस्ति। अनेन कारणेन तस्य ग्रन्थः सर्वैः आचार्यैः सम्मानितः।

7.3. उद्भटादिभिः विस्तार

उद्भटः (अष्टमशताब्दी) काव्यालङ्कारसंग्रहे अनेकेषां अलङ्कारानां सङ्ग्रहः कृतः। रुद्रटः (नवमशताब्दी) काव्यालङ्कारे शतमधिकान् अलङ्कारान् वर्णितवान्। मम्मटः (एकादशशताब्दी) काव्यप्रकाशे अलङ्कारानां व्यवस्थितं वर्गीकरणं प्रदत्तवान्।¹⁹

रुद्रटेन अलङ्कारशास्त्रं परमोच्चतां प्राप्तवत्। तेन प्रत्येकस्य अलङ्कारस्य लक्षणं, उदाहरणं, भेदाः च विस्तरेण प्रदत्तानि। मम्मटः काव्यप्रकाशे सर्वेषां पूर्ववर्तिनां आचार्याणां मतानि समन्वितानि। तस्य ग्रन्थः अलङ्कारशास्त्रे प्रमाणिकः मन्यते। अलङ्कारसिद्धान्तः काव्यस्य बाह्यसौन्दर्यं प्रकाशयति। यद्यपि केचित् आचार्याः अलङ्कारान् गौणान् मन्यन्ते, तथापि काव्यसौन्दर्ये तेषां योगदानं निर्विवादम् अस्ति।

8. तुलनात्मकं विश्लेषणम्

एतेषु षड्सिद्धान्तेषु प्रत्येकस्य विशिष्टं दर्शनं, स्वतन्त्रं योगदानं च अस्ति। परन्तु सर्वे सिद्धान्ताः परस्परं सम्बद्धाः सन्ति। अधः प्रदत्तायां तालिकायां प्रमुखभेदाः प्रदर्शिताः सन्ति:

सरणी १ : षड्काव्यशास्त्रसिद्धान्तानां तुलनात्मकदृष्टिः

सिद्धान्तः	प्रमुखाचार्यः	कालः	प्रमुखग्रन्थः	काव्यात्मा	मुख्यविशेषता
रससिद्धान्तः	भरतः	ई.पू. २शती	नाट्यशास्त्रम्	रसः	भावानुभवः
ध्वनिसिद्धान्तः	आनन्दवर्धनः	९शती	ध्वन्यालोकः	ध्वनिः	व्यङ्ग्यार्थम्
रीतिसिद्धान्तः	वामनः	८शती	काव्यालङ्कारसूत्राणि	रीतिः	पदरचनाशैली
वक्रोक्तिसिद्धान्तः	कुन्तकः	१०शती	वक्रोक्तिजीवितम्	वक्रोक्तिः	चमत्कारः
औचित्यसिद्धान्तः	क्षेमेन्द्रः	११शती	औचित्यविचारचर्चा	औचित्यम्	सामञ्जस्यम्
अलङ्कारसिद्धान्तः	भामहः	६शती	काव्यालङ्कारः	अलङ्कारः	काव्यशोभा

उपरोक्तात् तालिकातः स्पष्टं भवति यत् प्रत्येकः सिद्धान्तः काव्यस्य भिन्नं पक्षं प्रकाशयति। रससिद्धान्तः भावपक्षं, ध्वनिसिद्धान्तः व्यञ्जनापक्षं, रीतिसिद्धान्तः शैलीपक्षं, वक्रोक्तिसिद्धान्तः मौलिकतापक्षं, औचित्यसिद्धान्तः सामञ्जस्यपक्षं, अलङ्कारसिद्धान्तः शोभापक्षं च विवेचयति।²⁰

यदा वयं एतेषां सिद्धान्तानां उद्भवकालं पश्यामः, तदा ज्ञायते यत् प्रत्येकः सिद्धान्तः पूर्ववर्तिसिद्धान्तस्य प्रतिक्रियारूपेण वा पूरणरूपेण वा विकसितः। अलङ्कारसिद्धान्तः प्रथमं प्रादुर्भूतः। ततः रससिद्धान्तेन काव्यस्य आन्तरिकपक्षः प्रकाशितः। ध्वनिसिद्धान्तेन व्यङ्ग्यार्थस्य महत्त्वं स्थापितम्। एवं क्रमेण सर्वे सिद्धान्ताः विकसिताः।

9. पारस्परिकसम्बन्धाः

एते सिद्धान्ताः न केवलं पृथक् दर्शनानि सन्ति अपि तु परस्परं सम्बद्धानि च। रससिद्धान्तः सर्वेषां सिद्धान्तानां मूलम् अस्ति। ध्वनिसिद्धान्तः रससिद्धान्तस्य विस्तारः अस्ति, यत्र रसस्य व्यञ्जनाविधिः विवेचितः। अलङ्काराः ध्वनेः साधनानि भवन्ति।²¹

रीतिः काव्यस्य समग्ररूपं निर्धारयति यस्मिन् सर्वे तत्त्वानि समाहिताः भवन्ति। वक्रोक्तिः काव्यस्य विशिष्टतां, मौलिकतां च प्रदर्शयति। औचित्यं सर्वत्र आवश्यकं नियामकतत्त्वम् अस्ति, यत् सर्वान् सिद्धान्तान् बाधते।²²

यदा काव्यस्य समीक्षा क्रियते, तदा सर्वेषां सिद्धान्तानां समन्वयः आवश्यकः भवति। केवलं एकस्य सिद्धान्तस्य आधारेण काव्यस्य सम्पूर्णं मूल्याङ्कनं न सम्भवति। उत्तमकाव्ये रसः, ध्वनिः, उचिता रीतिः, वक्रोक्तिः, औचित्यं, अलङ्काराश्च सर्वे समाविष्टाः भवन्ति। कालिदासस्य काव्येषु एतत् स्पष्टतया दृश्यते। अतः सर्वेषां सिद्धान्तानां समाहारः एव काव्यस्य पूर्णं स्वरूपं प्रकाशयति।

10. साहित्यालोचने योगदानम्

भारतीयसाहित्यसिद्धान्ताः विश्वसाहित्यालोचनशास्त्रे महत्त्वपूर्णं योगदानं प्रददन्ति। रससिद्धान्तः पाश्चात्यकैथर्सिसिद्धान्तात् पूर्वतरं विकसितः आसीत्। ध्वनिसिद्धान्तस्य तुलना आधुनिकसाङ्केतिकशास्त्रेण कर्तुं शक्यते।²³

वक्रोक्तिसिद्धान्तः रूपवादशास्त्रेण (Formalism), औचित्यसिद्धान्तः सन्दर्भवादेन (Contextualism) च सम्बद्धः अस्ति। अलङ्कारसिद्धान्तः आलङ्कारिकभाषाविज्ञानेन (Figurative Language Studies) सम्बन्धितः अस्ति। इत्थं भारतीयसिद्धान्ताः आधुनिकसाहित्यालोचने अपि प्रासङ्गिकाः सन्ति।²⁴

पाश्चात्यविद्वांसः भारतीयसाहित्यसिद्धान्तानां प्रति विशेषं रुचिं प्रदर्शयन्ति। अरिस्टाटलस्य मीमांसासिद्धान्तेन सह रससिद्धान्तस्य तुलना बहुशः क्रियते। परन्तु रससिद्धान्तः अधिकं विस्तृतः, गहनश्च अस्ति। पाश्चात्यसाहित्यशास्त्रे भावानां विश्लेषणे यत् गहनता भारतीयसिद्धान्तेषु दृश्यते, तत् अन्यत्र न दृश्यते।

आधुनिकसमीक्षाशास्त्रे नूतनसाहित्यालोचनवादः (New Criticism), संरचनावादः (Structuralism), उत्तरसंरचनावादः (Post-Structuralism) च विकसिताः। एतेषु अनेकेषु सिद्धान्तेषु भारतीयचिन्तनस्य प्रभावः दृश्यते। विशेषतः पाठ्यविश्लेषणे (Textual Analysis), अर्थव्यञ्जनाविमर्शे (Semiotics), पाठकप्रतिसादसिद्धान्ते (Reader Response Theory) च भारतीयसिद्धान्तानां समानताः दृश्यन्ते।

11. आधुनिकप्रासङ्गिकता

अद्यत्वे अपि एते सिद्धान्ताः साहित्यालोचने, साहित्यसृजने च उपयोगिनः सन्ति। आधुनिकः समीक्षकः एतेषां सिद्धान्तानां प्रयोगं कृत्वा साहित्यस्य गहनं विश्लेषणं कर्तुं शक्नोति। रससिद्धान्तः पाठकप्रतिक्रियासिद्धान्तैः (Reader-Response Theory) सह संगच्छते।²⁵

ध्वनिसिद्धान्तः विनिर्माणवादेन (Deconstruction), वक्रोक्तिसिद्धान्तः नवीनताविमर्शनेन (Innovation Studies) च तुल्यितुं शक्यते। औचित्यसिद्धान्तः सांस्कृतिकसमीक्षायाः (Cultural Criticism) साथं सुसङ्गतः अस्ति। इत्थं भारतीयसाहित्यसिद्धान्ताः समकालीनसाहित्यालोचने महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयन्ति।²⁶

आधुनिकेषु विश्वविद्यालयेषु भारतीयसाहित्यसिद्धान्तानां अध्ययनं वर्धते। पाश्चात्यदेशेषु अपि संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य प्राध्यापनं भवति। तुलनात्मकसाहित्यस्य (Comparative Literature) अध्ययने भारतीयसिद्धान्तानां महत्त्वं स्वीक्रियते। विश्वसाहित्यस्य समीक्षायां बहुसांस्कृतिकदृष्टिः आवश्यकी अस्ति, तत्र भारतीयसिद्धान्ताः अनिवार्याः भवन्ति।

चलच्चित्रसमीक्षायां, नाटकसमीक्षायां, कलासमीक्षायां च अपि भारतीयसिद्धान्तानां प्रयोगः सम्भवः अस्ति। रससिद्धान्तः विशेषतः दृश्यकलानां समीक्षायां उपयोगी भवति। आधुनिकसंवादमाध्यमेषु (Media Studies) अपि एतेषां सिद्धान्तानां प्रासङ्गिकता विद्यते। इत्थं भारतीयसाहित्यसिद्धान्ताः केवलं साहित्यपर्यन्तं सीमिताः न सन्ति, अपि तु सर्वेषु कलारूपेषु प्रयोज्याः सन्ति।

12. उपसंहार

भारतीयसाहित्यसिद्धान्ताः विश्वसाहित्यशास्त्रस्य अमूल्यं निधिः सन्ति। एते सिद्धान्ताः न केवलं ऐतिहासिकमहत्त्वं धारयन्ति अपि तु समकालीनसाहित्यालोचने अपि अत्यन्तं प्रासङ्गिकाः सन्ति। रससिद्धान्तात् आरभ्य औचित्यसिद्धान्तपर्यन्तं, प्रत्येकः सिद्धान्तः काव्यस्य एकं विशिष्टं पक्षं प्रकाशयति।

एतेषां सिद्धान्तानां समन्वितं अध्ययनं साहित्यस्य सम्पूर्णं बोधं प्रददाति। सिद्धान्ताः परस्परं विरोधिनः न सन्ति अपि तु परस्परपूरकाः। एकस्य सिद्धान्तस्य यत् न्यूनता, तत् अन्यस्य सिद्धान्तेन पूर्यते। इत्थं सर्वेषां सिद्धान्तानां समावेशः काव्यस्य सर्वाङ्गीणं विश्लेषणं सम्भावयति।

आधुनिके युगे, यदा विश्वसाहित्यशास्त्रे नवीनाः सिद्धान्ताः प्रतिदिनं विकस्यन्ते, तदा अपि भारतीयसाहित्यसिद्धान्तानां प्रासङ्गिकता न न्यूनीभवति। अनेके पाश्चात्यसिद्धान्तेषु भारतीयसिद्धान्तानां प्रतिध्वनिः श्रूयते। अतः आवश्यकम् अस्ति यत् वयं स्वस्य समृद्धं साहित्यशास्त्रीयं परम्परां संरक्षेम, अध्ययनं कुर्याम, आधुनिकसन्दर्भे तस्य प्रयोगं च कुर्याम।

अन्ततः, भारतीयसाहित्यसिद्धान्तानां अध्ययनं न केवलं साहित्यशास्त्रज्ञानाय उपयुक्तम् अपि तु भारतीयदर्शनस्य, संस्कृतेः, विचारधारायाः च गहनं बोधाय आवश्यकम् अस्ति। एते सिद्धान्ताः भारतीयमनीषायाः उत्कृष्टं निदर्शनं सन्ति।

भविष्ये अस्माभिः कर्तव्यम् अस्ति यत् वयं एतेषां सिद्धान्तानां आधारेण नूतनानि समीक्षाशास्त्राणि विकसयेम। आधुनिकभारतीयसाहित्यस्य समीक्षायां भारतीयसिद्धान्तानां प्रयोगः वर्धनीयः। विश्वस्तरे तुलनात्मकसाहित्यालोचने च भारतीयदृष्टिः प्रस्तातव्या। एवं भारतीयसाहित्यसिद्धान्ताः विश्वसाहित्यशास्त्रं समृद्धं कर्तुं शक्यन्ति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. De, Sushil Kumar. History of Sanskrit Poetics. 2 vols. Calcutta: K.L. Mukhopadhyay, 1960.
2. Kane, P. V. History of Sanskrit Poetics. 4th ed. Delhi: Motilal Banarsidass, 1971.
3. Masson, J. L., and M. V. Patwardhan. Aesthetic Rapture: The Rasādhya of the Nāṭyaśāstra. 2 vols. Poona: Deccan College, 1970.
4. Pollock, Sheldon. A Rasa Reader: Classical Indian Aesthetics. New York: Columbia University Press, 2016.
5. भट्टनायक, राधावल्लभ शर्मा. भारतीयकाव्यशास्त्रः. दिल्ली: राधाकृष्णप्रकाशनम्, 2010.
6. Gnoli, Raniero, trans. The Aesthetic Experience According to Abhinavagupta. 2nd ed. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office, 1968.

7. Ingalls, Daniel H. H., Jeffrey Moussaieff Masson, and M. V. Patwardhan, trans. The Dhvanyāloka of Ānandavardhana with the Locana of Abhinavagupta. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990.
8. शास्त्री, धुण्डिराज. ध्वन्यालोकः (संस्करणम्). पूना: भण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरम्, 2017.
9. Ingalls, Daniel H. H., Jeffrey Moussaieff Masson, and M. V. Patwardhan, trans. The Dhvanyāloka of Ānandavardhana with the Locana of Abhinavagupta. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990.
10. पाण्डेयः, राजबलि. भारतीयकाव्यशास्त्रम्. वाराणसी: चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, 2018.
11. Gerow, Edwin. Indian Poetics. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1977.
12. De, Sushil Kumar. History of Sanskrit Poetics. 2 vols. Calcutta: K.L. Mukhopadhyay, 1960.
13. Krishnamoorthy, K. Essays in Sanskrit Criticism. Dharwar: Karnatak University, 1964.
14. शर्मा, युधिष्ठिर मीमांसक. भारतीयसाहित्यशास्त्रः. आगरा: विनोदपुस्तकमन्दिरम्, 2012.
15. Kane, P. V. History of Sanskrit Poetics. 4th ed. Delhi: Motilal Banarsidass, 1971.
16. Krishnamoorthy, K. Essays in Sanskrit Criticism. Dharwar: Karnatak University, 1964.
17. De, Sushil Kumar. History of Sanskrit Poetics. 2 vols. Calcutta: K.L. Mukhopadhyay, 1960.
18. Gerow, Edwin. Indian Poetics. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1977.
19. मिश्रः, बलदेवोपाध्यायः. रससिद्धान्तम्. वाराणसी: चौखम्बाविद्याभवनम्, 2015.
20. भट्टनायक, राधावल्लभ शर्मा. भारतीयकाव्यशास्त्रः. दिल्ली: राधाकृष्णप्रकाशनम्, 2010.
21. Pollock, Sheldon. A Rasa Reader: Classical Indian Aesthetics. New York: Columbia University Press, 2016.
22. पाण्डेयः, राजबलि. भारतीयकाव्यशास्त्रम्. वाराणसी: चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्, 2018.
23. Gnoli, Raniero, trans. The Aesthetic Experience According to Abhinavagupta. 2nd ed. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office, 1968.
24. Krishnamoorthy, K. Essays in Sanskrit Criticism. Dharwar: Karnatak University, 1964.
25. Pollock, Sheldon. A Rasa Reader: Classical Indian Aesthetics. New York: Columbia University Press, 2016.
26. शर्मा, युधिष्ठिर मीमांसक. भारतीयसाहित्यशास्त्रः. आगरा: विनोदपुस्तकमन्दिरम्, 2012.